

АДАБИЙ МАНБАЛАРДА ҚАЛАНДАР ОБРАЗНИНГ ЁРИТИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6377270>

Нилуфар Туйчиева Махсуджановна

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Исломишунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш

ICESCO кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада мумтоз адабиётда қаландар лирик қаҳрамон сифатида қандай маънавий қиёфаларга эга бўлганлиги билан боғлиқ маълумотлар очиқ берилган. Қаландарлар қисса, манокӣб ва тазкираларда тавсиф этилган валийсифат кишилар бўлиб, адабий манбаларда уларнинг адаб талабларидан четга чиққан тоифа сифатида баҳоланган ўринлар ҳам мавжуд. Тарихий манбаларда фарқли равишда адабий манбаларда уларнинг руҳий ҳолати ва кечинмаларига ҳам чизгилар берилган. Мақолада қаландарларнинг ана шу жиҳатларига аҳамият қаратилган.

Калит сўзлар: суфий, тасаввуф, қаландар, мажзуб, девона, дарвеш, қаландархона, работ, ринд, зоҳид

Қаландарийлик йўли бугунги кунгача адабиётшуносликда мукамал талқин этилган эмас. Адабий манбаларда ва илмий тадқиқотларда қаландарликка чизгилар, унинг моҳиятини ёритувчи мулоҳазалар баён этилган. Бадий асарларда қаландарларнинг ташқи қиёфасидан кўра кўпроқ назарий қарашларига хос тизим ва уларнинг амалиётлари баён этилган. Мумтоз адабий манбалардан Бобо Тоҳур Урён, Санойӣ, Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Фаҳриддин Ироқий, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хайратий ижоди қаландар, қаландарлик, қаландарларга оид унсур ва анъаналарни ўзида акс эттирган.

Ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образлар: 1. ёр, маъшуқа, маҳбуб, жонон, пари, гул, шам, қуёш, ой, Ширин, Лайли, Узро, мирак, йигит, турки Шероз... 2. Ошиқ ва ишқ йўлида ошиққа маслакдош ёки унга руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи образлар: ошиқ, солиқ, толиб, фақир, гадо, дарвеш, ғариб, қаландар, ринд, самандар, булбул, парвона, Фарҳод, Мажнун, Вомиқ... 3. Ошиқнинг мақсадига тўсиқ бўлувчи, ишқни инкор этувчи ёки унга майл кўрсатмайдиган образлар: нафс, рақиб, фақих, мухтасиб, зоҳид, обид, шайх, шоҳ, фосих, булҳавас, хуснфурушон... 4. Ишқ йўлида ошиқни қўлловчи образлар: пир, пири муғон, дайр пири, соқий, муғбача, маҳрам, ҳабиб, Исо Масих, Юсуф (а.с.), Хизр (а.с.), Мусо (а.с.) сингари пайғамбарлар...

Ҳаким Санойӣ (1080-1150) “қаландар” атамасини илк бора ўз ғазал ва рубоийларида қўллаган адабиёт аҳлидан саналади. У илк маротаба “Қаландарийёт”

таълиф этган шоир бўлиб, уни қаландарлик мавзусига дастлаб қўл урган адабиёт аҳлидан деб кўрсатиш ўринли. Санойи мисраларида қаландарлик нафсга қарши курашув воситаси сифатида тилга олинган. Қаландарни эса дунёдан қўл силтаган, ўзлигини Ҳаққа фидо этган суфий сифатида гавдалантиради. Унинг наздида қаландар бу – Яратганнинг дўсти ва унинг сирдоши сифатида намоён бўлади. Бу йўлда у моддийликдан озод, қалби дунёдан бўш, вужудан ва ҳиссан ўзини яккалай олган шахс сифатида гавдаланади.

Саъдий Шерозий (1219-1292) ҳам бадий адабиётда қаландарлар ҳақида ёзган илк шоирлар сафида тилга олинади. Саъдий яшаган даврга қадар “қаландар” атамаси жой маъносини англариб келган. Саъдий “Гулистон” ининг айрим нусхаларида қаландарлар “қаландарон” сифатида ҳам келтирилган бўлиб, бу қаландарларни шахс сифатида биринчи марта эътироф этилишларидир. Саъдий қаландарларни шахс сифатида кўриш баробарида уюшма аъзолари сифатида ҳам тасвирлаган.

Аммо кейинчалик Саъдий “Гулистон” асарида икки марта “қаландар” атамасини қўллаш орқали уларни қаландариён деб келтиради. Эътибор берсак, қаландарон эмас, қаландариён деб берилган. Маълумки, “қаландар” сўзининг кўплиги “қаландарон”, “қаландарий” сўзининг кўплиги эса “қаландариён”дир.

Аммо ҳулосада Жомий уларни ҳақиқий қаландарийлар билан аралаштирмаслик кераклигини уқтиради. Асл исломиятга мос, юксак тасаввуфий фалсафага эга ва маломатийлар каби ҳақиқий суфийлик ҳаётини кечирган қаландарийлар ҳам тарихда мавжуд бўлган. Аммо XV асрга келиб улар аста-секин эътиқоддан узоклаша борганлар. Кейинги қаландарийлик оқимлари фақатгина шу ном билан аталсада, ҳеч бир диний, ижтимоий ва ахлоқий қоидаларга амал қилмайдиган гуруҳларга айландилар.

Навоий ва унинг ишқий мазмундаги ғазалларига орифона руҳ бағишлашда ирфон аҳлига мансуб соқий, дайр пири, пири муғон, муғбача сингари маънавий етуклик тимсолларидан унумли фойдаланилади. Драматизм ифодасида эса ишқу май билан зидланувчи ақл, хирад, хирадманд, оқил; ошиқу ринд билан парадоксликни юзага келтирувчи шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид ҳамда гадо, ринд, қаландар билан қаршиланувчи шоҳ сингари образларга ниҳоятда муҳим поэтик функция юкланади. Бундай парадоксликни ҳосил қилишда ошиқ, ринд, баъзан гадо сингари бадий тимсолларга ақлу хирадни устун қўювчи шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид, шоҳ каби образлар зидлиги муҳим аҳамият касб этади. Айни чоқда ишқу май ва ақлу хирад ҳам зидланувчи образлар сифатида намоён бўлиб, хирадманд, оқил сингари образларни ҳам вужудга келтиради. Шунингдек, ишқу майнинг моҳиятини тўла англаб етмаган шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид сингари образлар билан маънавий етуклик тимсоллари яширин зидликни ҳосил қилади.

Навоий асарлари луғатида ушбу истилоҳ қуйидагича изоҳланади: “Қаландар - дунёнинг ҳамма борди-келдиларидан воз кечиб, дайдиб юрувчи дарвеш; девонатабиат

киши, лоқайд”. Бу изоҳ истилоҳнинг моҳиятини қисман ойдинлаштиради, тўлиқ тасаввур ҳосил қилмайди.

Алишер Навоий мажзуб қаландарларни ҳам, ўзига қаландар номини қўйган шилқим гадоларни ҳам, очкўз, фосиқ ва ҳорис маслаксотарларни ҳам кўп кўрган ва кузатган шоир сифати ўзининг “Насоимул муҳаббат” китобида улар ҳақида тўхталиб ўтган. У қаландарларни икки тоифага асл ва сохта қаландарга ажратади.

Навоий зоҳиран қаландар, аслида инсоний ғурурини оёқ ости қилиб тиланчилик ва гадолик билан машғул бўлувчи кимсаларни ҳам нафрат билан тилга олиб, одамшавандаликдан йироқ, ҳайвонсифатлар деб баҳолайди: “Булар орасида ўзига қаландар от қўйгон малъун одамийлиғдин мағбун. Ва дев ва шайтон олида малъун. Инсоният ва мусулмонликдан йироқ, тўнғуз ва айиқ одамийлиғда алардин яхшироқ. Шакл тағийра била одамийлиғдан карона, пўстин эвура киймаклари ҳайвонлиғ ва сабуъиятдин нишона. Улуғ кичикдин ҳар турликда гадоий муваҳиш фосил хавотирдек софий кўнгилга мушавваш”.

Юқоридаги фикрдан маълум бўладики, қаландарлар икки тоифа бўлган: бири ҳақиқий, қалбини Аллоҳга боғлаган ва таваккул аҳли, яна бири эса кўриниши қаландар аммо қалби бўш, сохта қаландарлар.

Бадий ижодда қаландарлик ҳақида нафақат шеърлар битган балки ўзи ҳам шу маслакнинг аъзоси сифатида кўзга кўринган шахс бу Бобо Раҳим Машраб саналади. Бобораҳим Машраб (тах.1657-1711) ҳаётининг ёритилишида қаландарлик билан боғлиқ бир мунча чигалликлар мавжуд бўлиб, Машрабни нақшбандия тариқати вакили сифатида кўрсалар-да, унинг шеърларини ўқиган кишида қаландарийлик тариқатининг аъзоси деган фикр уйғонади. Айниқса унинг “қаландар бўл” радибли шеъри халқ орасида жуда машҳур бўлиб, унда қаландарлик ғоялари куйланади.

Машрабшунос олим Муҳсин Зокиров Машрабнинг мазкур шеърини шундай изоҳлайди: “Бу шеър маълум маънода қаландарнинг дастуриламалидир. Тасаввуфнинг сўл тараққийпарвар мазҳаблари ва унинг қаландария тариқати Машраб яшаган замонда жамиятнинг маънавий-ижтимоий ҳаётида ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир”.

XVIII – XIX асрга келиб “мажзуб” ва “девона” атамалари ҳам баъзи ўринларда қаландарларга нисбатан қўлланилган. Жумладан, Машрабни ҳам мажзуб деб атаганлар: Машрабнинг замондоши ва шогирди Пирмат Сеторий “Тазкираи қаландарон” рисоласида устозини шу ном билан атаган. “Шоҳ Машраби мажзубнинг муборак даврасинда бўлмиш, ул табаррук зоти шариф суҳбатлариға мушарраф ўлмиш девоналар қирқ қаландарлар: ....”.

Машраб ижод қилган даврда қаландарлар қирқта бўлиб кўчаларда кезиб юрганлар. Бу турдаги дарвешлар қаландарлик ҳаёт тарзини тарғиб қилганлар. Машраб нақшбандийлик тариқати вакили ҳамда қаландарийликдаги ғоялар, яъни бир қолипга тушишдан четлашиш, маълум бир қоида ва чекловлар асосида тор доирада яшамаслик тарафдори эди. У ўз сўзларини эркин куйлаш, адолатсизликка тик боқиш

ва уни бартараф этиш каби қарашлари билан ажралиб турган. Шу сабаб у мазкур маслакни ёқлаган ва ижобий ҳисоблаган. Бир сўз билан айтганда Машраб нақшбандийлик тариқатининг қаландаридир.

Яна бир шоир Гулҳаний XVIII асрнинг 70-йилларида Қўқонда таваллуд топган. Дилшоди Барнонинг "Тарихи муҳожирон" рисоласида келтирилишича, Гулҳаний ўз умрининг охириги йилларида ҳам қаландарона ҳаёт кечирган, шоирлар билан ҳаммом гўлаҳида кун ўтказган, деган маълумотларда учрайди. Унинг дарвешлар кийими бўлган жун чакмон кийиб юриши ҳақидаги маълумот ҳам, ҳаёт тарзи, ижоди моҳиятини бир оз ойдинлаштириш учун хизмат қилади.

У умрининг маълум қисмини сипоҳий сифатида, маълум даврини сарой шоирлари даврасида, сўнгги даврларини эса дарвеш, қаландар сифатида ўтказган. Ҳаётининг поёнида дунё моҳиятини теран англаган шоир қолган умрини Оллоҳ йўлида, қаландарларча яшаган, деган хулосага келамиз.

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида ижод қилган ўзбек адибларидан Мирҳасан Саодий ижодини кузатар эканмиз, унинг шеърляти мавзуси мундарижа ва композицион қурилиш, шунингдек, поэтик услуб нуқтаи назаридан ўзининг пири ва устози Ҳувайдо шеърлятига яқин туриши намоён бўлади. Диний-тасаввуфий мавзу, шариат ва тариқат масалалари икки шоир ижодида ҳам кенг тараннум этилган. Бу шеърлятда дунё ноз-неъматларидан юз ўгирувчи, қиёмат даҳшатларини ўйлаб кўзлари нам, ўз-ўзини маломат қилувчи беозор қаландар тимсоли намоён бўлади. Аммо, бу қаландар дунёда меҳмон сифатида яшаса-да, халққа тўғри сўзни айтиб, тўғри йўлни кўрсатиб кетиш масъулиятини ҳам зиммасига олган. Шунинг учун уни пири ҳидоят, муршиди комил, деб ҳам атайдилар. Саодий девонида отаси ва пирининг яна шундай сифатлари таъриф этилиб ёзилган ғазаллар ҳам анчагина.

Шоир ғазалларида маломатийлик ва қаландарлик ғоялари тарғиби яққол сезилиб туради, лирик қаҳрамоннинг ўзини "девона" деб тасвирлаши ҳам кўп учрайди. Бу ғазаллар ростгўй, ҳақиқатпарвар сўфийнинг дилдан қилган фарёди, ҳақиқий ишқ ҳақидаги тушунчаси, уни қийнаган дарди ифодаси янглиғ қоғозга тушган, уларда ишқ кенг маънода, тасаввуфий рамзий асосида талқин этилади, Саодий шеърляридаги мажозий ишқ замирида ҳақиқий ишқ кўзда тутилади. Тасаввуфий талқинлар шоир ижодининг бош йўналишини белгилаган.

XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод этган шоир ва нақшбандия тариқатининг таниқли вакилларидан яна бири Мажзубдир. Унинг асли исми Муҳаммад Азиз бўлиб, Мажзуб тахаллуси остида ижод қилган ва Халифа Муҳаммад Азиз Намангоний номи билан машҳур бўлган.

Мажзубнинг «Девони Мажзуб», «Рисола-йи туркия» ва «Тазкира-йи Мажзуб-и Намангоний» каби асарлари бизгача етиб келган. Мажзуб Намангоний бадий воситалар ёрдамида қаландарлик ғоялари орқали ишқ ва жазба ҳолатларини фавқуллода ташбеҳлар билан баён этади. Шоир Мажзуб шеърлятида кўп маротаба

“қаландар” атамаси қўлланилган. Мажзуб Намангоний мисраларида қаландар атамаси бевосита ошиқлик, кўнгил дардларининг турфа ҳолатларини ифодалайди. Қаландарлар ҳаёти, урф-одатлари, киёфалари мажозий маънода ошиқликнинг ранг-баранг кўринишларини, қалб туғёнларини ифода этади.

Мажзуб бир байтида Аллоҳга қарата: “Мени ўзингга машғул эт, яъни ошиқ қил”, -деб хитоб қилар экан, бу ошиқлик йўлида дунёнинг хою ҳавасларидан кечиб, қаландар бўлишни истади. Чунки, ишқ йўлида унга қаландарлик шарафдир. У қаландарлик орқали сулук йўлида юксак мақомларни кўзлайди ва шу орқали ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандга хизматкор бўлишни илтижо этади:

Машғул этиб ўзингга, айла мани қаландар,

Ул Нақшбанд валийга айла ғулому чокар.

Маълумки, нақшбандия тариқати хуфя зикрга асосланган ва унда қаландарларга хос ҳаёт тарзи мақбул кўрилмаган. Аммо, нақшбандийликка оид кўплаб асарларда қаландар атамаси ижобий маънода қўлланилганини инобатга олиб айтиш мумкинки, қаландар атамаси айнан шу тариқат аъзоси сифатида эмас, балки, ишққа муккасидан кетиб ўзлигини унутган бир суфий мисоли тилга олинган деб тахмин қилсак бўлади.

Қаландар “озода”, яъни ҳур инсондир. Уни дунёнинг ортиқча ишлари банд қилиб қўймайди. Шоир наздида қаландарлик ҳақиқий авлиёлик ва Ҳаққа ошиқлик рамзидир. Мажзуб тазкирасида “қаландар” атамаси айрим ўринларда “фақир”, “девона” сўзлари билан ҳам ифодаланади. Қаландар атамаси билан бирга ориф, обид, зоҳид, ринд, хароботий ва бошқа шунга ўхшаш атамалар ҳам ёнма-ён қўлланилади. Шоир қаландар тимсоли орқали ҳақиқий Ҳақ ошиғини назарда тутган.

Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватнома-и султоний» номли асарида суфийларни уч гуруҳга ажратган: муоширлар, мутарасмлар, муҳаққиқлар. Муоширлар – тариқат аҳлининг мухлислари ва дўстларидирлар. Улар дарвешларга муҳаббат билан қарайдилар, уларнинг суҳбатида иштирок этадилар, хизматларини бажарадилар ва савобга ўзларини шерик деб биладилар. «Мутарасм» сўзининг маъноси дарвешларнинг расму русумларига эргашувчилар, аммо улар дарвешларнинг одатларига зоҳиран тақлид қилсалар-да, ботинан ҳол талабгоридирлар ва шу тоифага ихлослари туфайли илоҳий файздан баҳраманд бўлиш умидидадирлар.

Муҳаққиқлар – Ҳаққа етганлар, уларни олий мартабали суфийлар деб таърифлаш ўринли бўлади. Ҳақиқий авлиёлар, шайхи муршидлар шуларнинг орасидан етишиб чиққан. Бу ерда дарвеш сўзи кўпроқ қаландар сўзи билан мос тушади. Ҳусайн Воиз Кошифий муридликка кирган киши маломатий каби камтар, халқ маломатидан қўрқмайдиган, қаландар сийратли бўлиб, оамлар таърифу таҳсини, мақтовларига парво қилмай, ҳамиша дийдор талаб бўлиш.

Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор Валий “Фақарот ал орифин” китобида қаландарийлик тариқатининг таълимотини шундай таърифлайди: “қаландарийлик ўз ҳақиқатини тўсиқлардан тажрид этиб айирмоқ, ўзидан бўлган барча нарсани узоқлаштириб, Ҳақ таолодан келган барча нарсани боқий тутмоқ, ўзини йўқотмоқ, ҳар қанча қидирсада

уни топа олмасликдир”. Ҳожа Аҳрор Валийнинг ушбу қарашлари билан маломатийликка яқин турувчи қаландарийларга тегишлидир.

Ҳожа Аҳрор Валийнинг халифаларидан бўлган Абдуллоҳ Илохий ҳам: “мурид маломатий сифат, қаландар сийрат бўлмоғи керак” деб айнан юқоридаги фикрни назарда тутган. Улар яшаган XV-XVII асрларда нақшбандийлик ва қаландарийлик тариқатининг ўзаро келишуви ҳақида мутлақо гап бўлиши мумкин бўлмаган.

Қаландарларнинг ҳаёт тарзларида яссавийликка хос жаҳрийликни, маломатийликнинг айрим белгиларини, нақшбандийликка хос умумбашарий, инсонпарварлик ғоялар мутаносиблигини ҳам кузатамиз. Қаландарларнинг ўзига хос юриш-туриш, ахлоқ ва кийиниш одоби бўлган. Турли хил бадиий ижод намуналарида қаландарларнинг ташқи кўриниш ва турмуш тарзидан ташқари таълимоти ҳам акс этган. Гарчи алоҳида китоб шаклида берилмасада, бадиий асарларда уларнинг қарашларни учратамиз.

Шунингдек, қаландарлар бошқа тасаввуф тариқатлари вакиллари билан фарқли равишда қуйидаги ашёларни ўзлари билан доимо олиб юришган.

– Кашкул – хайр-садақа йиғиладиган қовоқсимон идиш.

– Матбағ – назр-ниёз, шамлар солиб юриш учун қовоқдан қилинган идиш.

– Ридо – қўлтиқдан ўтказиб, бўйинга боғланадиган халта. Кўпинча худойи қилинган нонлар солинган.

Қаландария тариқати вакиллари билан баъзи ташқи кўринишлари қуйидагича бўлган:

– бош, қош, юзни доимо қиртишлаб юриш;

– хирқа кийиш; бу кийим ўз ичига танани ёпиб турадиган оддий ёпинчиқ ва белни ўраб турадиган пахтадан қилинган белбоғни олган;

– бўйин ва қўлга ҳайдария деб аталадиган темирдан қилинган тақинчоқ тақиш, жамоатдан ўзини четда тутиш;

– садақа эвазига кун кечириш, ҳеч қандай шахсий ашёга эғалик қилмаслик, турмуш қурмаслик.

Ҳайит байрами куни қаландарлар қаландархонадан чиқиб, шаҳар кўчаларида садақа сўрашган. Одатда улар шу куни етимларга аталган “Етимнома”ни ўқиб юришган. Шу боис қаландарлар етимларни ҳурматлаш керак деб ушбу қасидани ўқийдилар ва тиланадилар. Улар ўзларини шунга ҳақли деб биладилар. Қаландарлар бу ишлари билан ўзларини етимларга қиёс қиладилар. Пайғамбар ҳам етимни сийлаган деб одамлардан сийлов кутадилар.

Ҳовлини тўлдириб, мис тоғорани чалиб рақсу самоъ қиладилар. Бошқалари эса “ху” (араб.хува –Аллоҳ) деб ҳар бир зарбга ўзига хос оҳанг бериб туришган. Ҳовли асосан аёллардан ташкил топган оломонга тўлган. Қўшиқ пул йиғувчининг Ҳусайннинг ўлими ҳақидаги шеъри билан якун топган. Сўнгра садақалар йиғиб олган. Садақалар ун, гуруч, туз кабилардан иборат бўлсада, бой одамлар баъзан қўй ва ҳатто, туя ҳам бериб туришган. Баъзилари мато ва кийимлар тортиқ қилган. Аммо

қаландарлар бу либос ва матоларни сотиб пулга айлантиришган. Маҳсулотларни эса қаландархонага олиб бориб, ҳалим тайёрлашган. Ҳамма камбағал-бечоралар, ўша ер аҳолиси ва ким тиланчиликда қатнашган бўлса, барчаси меҳмон қилинган.

Мумтоз адабиётда қаландарлар лирик қаҳрамон сифатида қуйидаги маънавий қиёфаларга эга бўлган: ошиқ, мажзуб ва адашган. Ошиқ қаландарлар – чинакам Ҳақ ошиқлари, ботин (ички олам) ободлиги учун зоҳир хароблигига парво қилмайдиган кишилар. Мажзуб қаландарлар – қисса, манокӣб ва тазкираларда тавсиф этилган валийсифат кишилар. Учинчи қиёфа эгалари бўлган қаландарлар амалларида намойиш ва риёдан сақлана олмаган қаландарлар. Улар одоб талабларидан четга чиққан тоифа сифатида ёритилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муҳаммад Ризо Шафиъий Кадканий. Қаландария дар тарих. – Техрон. Сахн. 1966. – Б. 300-305.
2. Sadi. Gülistan. İstanbul, 1963. С. 275-278.
3. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Ҳазойин ул-маоний” мисолида): филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореф. – Тошкент, 2020. – Б.55.
4. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. / ўқув кўлланма. –Тошкент, Ўзбекистон фанлар академияси. 2009. –Б. 106.
5. Муҳаммад Ризо Шафиъий Кадканий. Қаландария дар тарих. – Техрон. Сахн. 1966. – Б. 300-305.
6. Рафиддинов С. Мажзуб ва қаландарлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. – №3. – Б. 21.
7. Мажзуб Намангоний. Тошбосма нусхаси. – Тошкент. 1912. – Б. 37.